

The Subject Matter of the Obligation and the Subject Matter of the Contract (Unity or Duality)

Rouhollah Akhoundi¹ | Mostafa Shahbazi²

1. Assistant Professor, Department of Law, Payam-e Noor University, Tehran, Iran. Email:

Akhoundi@pnu.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of Law, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran. Email:

Shahbazimostafa@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 28

July 2024

Revised: 22 June
2025

Accepted: 28
September 2025

Available online
11 January 2026

Keywords:

Obligation
(Ta'ahhod),
Contract ('Aqd),
Transaction,
Agreement,
Subject Matter,
Object.

ABSTRACT

The correct definition and description of concepts in legal science play an unparalleled role in the accurate analysis of issues, the swift resolution of related problems, and legal education. One of the significant and disputed issues that has remained unresolved, and constitutes the main question of this article, is whether, despite the conceptual distinction between "obligation" and "contract", their subject matters are also distinct. In other words, which of the four logical relations applies between the subject matter of a contract and that of contractual obligations? There is considerable disagreement among legal scholars on this matter. Some prominent figures maintain the unity, while others advocate the duality of the subject matter of obligation and the subject matter of contract. It appears that neither of these two views can be entirely correct in absolute terms, and each only expresses a part of the reality. In this theoretical and analytical research, we have concluded that not only must a distinction be made between the subject matter of transfer contracts and that of obligational contracts, but also a clear differentiation must be drawn between the infinitive and the passive participle/product meanings of these two terms. In effect, in transfer contracts, the subject matter of the obligation and the subject matter of the contract are identical. However, in obligational contracts, the subject matter of the obligation (in its product sense) differs from the subject matter of the contract. The subject matter of the obligation in obligational contracts is an asset or an act, whereas the subject matter of the contract in these contracts is the legal responsibility and liability of the obligated party. Consequently, it must be stated that the relationship between the subject matter of the obligation and the subject matter of the contract in transfer contracts is equality, while in obligational contracts this relationship is nothing other than distinctness/opposition.

Cite this article: Akhoundi, R.; Shahbazi, M. (2026). The Subject Matter of the Contract and the Subject Matter of (Contractual) Obligations: Unity or Duality. *Civil Jurisprudence Doctrines*, 18(33), 175-203. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6210.1979>

© The Author(s).

Publisher: Razavi University of Islamic Sciences.

Extended Abstract

Introduction

A precise conceptual description of the fundamental notions of contract law constitutes a prerequisite for the formation of coherent juristic and legal analyses and for the systematic formulation of rules suitable for judicial and educational application. One of the significant theoretical issues in this field concerns the distinction or unity between the subject matter of the contract and the subject matter of contractual obligation(s). This issue is particularly important because, on the one hand, contract and obligation differ in concept, nature, and function; yet, on the other hand, many legal writers refer to the "subject matter of the contract" and the "subject matter of the obligation" using similar or even synonymous expressions without a clear conceptual distinction. The principal question of this article is therefore as follows: despite the conceptual difference between contract and obligation, are their respective subject matters also different? If unity or difference exists, what logical relationship — among the four classical logical relations (*al-nisab al-arba'ah*) — governs the relationship between the subject matter of the contract and the subject matter of the obligation?

By examining various doctrinal views — some advocating the unity of the subject matter of the contract and that of the obligation, and others supporting their duality — the article demonstrates that the disagreement largely arises from a confusion between two conceptual levels: (1) contract and obligation in their verbal noun sense (as the process of declaration and creation of a legal relationship); and (2) contract and obligation in their deverbal or product sense (as an established legal situation consisting of rights and duties). On the basis of this distinction, a clear analysis of the object related to the subject matter of the obligation is presented. In this regard, the subject matter of an obligation may, depending on the case, consist of property (a corporeal object, usufruct, or right), an act (performance or abstention), the realization or extinction of another obligation, and similar matters. Furthermore, different classifications of the subject matter of obligations — such as generic and specific, fungible and non-fungible — are examined and compared with other legal systems.

In English law, although "goods" are defined as personal movable property (with certain rights excluded), judicial practice and legal doctrine effectively recognize that various rights, shares, and intangible assets may serve as consideration and therefore function as the subject matter of transactions. This occurs without drawing a distinction between the subject matter of the obligation and the subject matter of the transaction comparable to that found in some Iranian and French legal writings.

Method

This article adopts an analytical-comparative method and simultaneously draws upon the foundations of Imami jurisprudence, Iranian civil law, and comparative law — particularly French and English law. It first revisits the concepts of contract, transaction, obligation, and subject matter in two dimensions: the verbal noun sense and the deverbal (product) sense. It then relies on statutory texts — including Articles 190, 214, and 200 of the Iranian Civil Code, Article 1110 of the French Civil Code, and the rules concerning "goods" in English law — to demonstrate that the subject matter of a transaction is not confined to tangible objects. Proprietary rights, benefits, labor, and even certain intangible rights may constitute the subject matter of contracts and obligations.

Within this framework, the distinction between the subject matter of the contract and the essential effect of the contract is precisely explained. The essential effect of a contract refers to its principal legal consequence and typical purpose, whereas the subject matter of the contract refers to the object in relation to which transfer, assignment, or commitment occurs. For example, in a contract of sale, the transfer of the sold property and the payment of the price constitute the essential effect of the contract, while the transfer of ownership of a specific property in exchange for a determined consideration constitutes the subject matter of the contract. In marriage, the permissibility of marital relations constitutes the essential effect, whereas the locus and subject matter of the contract is the liability (*dhimma*) of the spouses upon which the rights and obligations arising from such permissibility are imposed.

Findings

In conveyancing contracts, when contract and obligation are considered in their product sense, the subject matter of the contract and the subject matter of the obligation are practically identical. This is because the principal effect of the contract is the transfer of property, and the object of the obligation is that same transferable property. Consequently, the logical

relationship between the subject matter of the contract and that of the obligation in conveyancing contracts is a relationship of equality.

In contrast, in promissory contracts, the subject matter of the obligation in its product sense consists of property or an act (and sometimes a person within the limits permitted by law and Sharī'a), whereas the subject matter of the contract is the liability or legal responsibility of the obligor, which constitutes the locus in which the obligation is established. In such contracts, the effect of the contract is the creation of an obligation upon the obligor's liability. Accordingly, the subject matter of the contract is the liability in which the obligor undertakes the commitment, while the subject matter of the obligation is the thing that must be performed or transferred. Therefore, the logical relationship between the subject matter of the contract and that of the obligation in promissory contracts is one of mutual exclusivity.

The article also provides a detailed critique of the view advanced by certain prominent scholars of civil law who regard the distinction between the subject matter of the contract and that of the obligation as artificial and unnecessary and, relying on Article 214 of the Iranian Civil Code, reduce both to "property or an act." By carefully distinguishing between the object of the declaration of will and the object of the legal effect resulting from that declaration, and by drawing upon both juristic and legal opinions, the article demonstrates that although in practice property or an act often simultaneously constitutes both the locus of the contractual effect and the object of the obligation, failure to distinguish between these two conceptual levels leads to ambiguity in issues such as mistake concerning the subject matter of a transaction, the possibility of nullity or rescission of contracts, the determination of the scope of legal capacity, and the precise analysis of certain juristic-legal institutions such as contracts for the benefit of third parties or the assignment of debt.

Conclusion

The final conclusion of the study is that recognizing an analytical duality between the subject matter of the contract and the subject matter of the obligation — while maintaining the distinction between conveyancing contracts and promissory contracts and also between the verbal and product senses of both contract and obligation — not only accords with the foundations of civil jurisprudence but can also contribute to greater coherence in the provisions of the Iranian Civil Code concerning transactions, mistake, legal capacity, and the effects of contracts. At the same time, such an approach provides a more suitable basis for dialogue and convergence with comparative legal systems.

Authors' Contributions

This article has been completed with the participation of both authors. The main idea and the extraction of the primary data were undertaken by the first author, and the second author expanded the work. Data analysis, revisions, review, and editing of the manuscript were carried out by the second author. Each author's contribution amounts to 50 percent.

Data Availability Statement

No data are available.

Acknowledgements

The authors express their gratitude to all those who contributed to the development of this article, including the staff of the Library of Razavi University of Islamic Sciences for their valuable cooperation in providing research resources, as well as the reviewers whose constructive comments assisted in the evaluation of this article.

Ethical Considerations

The authors have avoided data fabrication, falsification, plagiarism, and any form of research misconduct.

Funding

The authors received no specific financial support from funding agencies in the public, commercial, or non-profit sectors.

Conflict of Interest

The authors declare that they have no conflict of interest.

Declaration on the Use of AI Tools in the Writing Process

The authors did not use any artificial intelligence tools in the preparation of this article.

موضوع تعهد و موضوع عقد (وحدت یا دوگانگی)

روح‌الله آخوندی روشناوند^۱ | مصطفی شاهبازی^۲ ID

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه حقوق، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: akhoundi@pnu.ac.ir

۲. استادیار، گروه حقوق، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران. رایانامه: shahbazimostafa@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	تعریف و توصیف صحیح مفاهیم در علم حقوق در تحلیل درست موضوع‌ها، حل سریع مسائل مرتبط و نیز آموزش آن‌ها نقش بی‌بدیلی را ایفا می‌نماید. یکی از موضوع‌های مهم و مورد مناقشه که تاکنون حل نشده و پرسش اصلی این نوشتار می‌باشد، این است که آیا به‌رغم تخالف مفهومی «تعهد» و «عقد»، موضوع این دو مفهوم متغایر است یا خیر؟ به عبارت دیگر، بین موضوع این دو چه نسبتی از نسب اربعه صادق است؟ در این خصوص میان نویسندگان حقوقی اختلاف نظر بسیاری وجود دارد. برخی بزرگان قائل به وحدت و برخی مشاهیر دیگر قائل به دوگانگی بین موضوع تعهد و موضوع عقد شده‌اند. به نظر می‌رسد هیچ‌کدام از این دو دیدگاه نمی‌تواند به طور مطلق و کامل صحیح باشد و هرکدام تنها قسمتی از واقعیت را بیان می‌نماید. در این پژوهش نظری و تحلیلی، به این نتیجه رسیده‌ایم که نه تنها در این خصوص باید میان موضوع عقد تملیکی و موضوع عقد عهدي قائل به تفاوت شد، بلکه بی‌تردید باید میان مفهوم مصدری و اسم مفعولی (محصولی) این دو عنوان نیز فرق گذاشت. در واقع، در عقود تملیکی موضوع تعهد و موضوع عقد یکی است، این در حالی است که در عقود عهدي موضوع تعهد در معنای محصولی با موضوع عقد تفاوت دارد. موضوع تعهد در عقود عهدي مال یا عمل است، در حالی که موضوع عقد در این عقود، ذمه و عهده شخص متعهد است. به همین دلیل باید گفت نسبت میان موضوع تعهد و موضوع عقد در عقود تملیکی «تساوی» است، در حالی که در عقود عهدي این نسبت چیزی جز «تباین» نیست.

تاریخ دریافت:

۱۴۰۳/۰۵/۰۷

تاریخ بازنگری:

۱۴۰۴/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش:

۱۴۰۴/۰۷/۰۶

تاریخ انتشار برخط:

۱۴۰۴/۱۰/۲۱

کلیدواژه‌ها:

تعهد، دوگانگی،

عقد، موضوع تعهد،

موضوع عقد،

وحدت.

استناد: آخوندی روشناوند، روح‌الله؛ شاهبازی، مصطفی. (۱۴۰۵). موضوع تعهد و موضوع عقد (وحدت یا دوگانگی).

آموزه‌های فقه مدنی، ۱۸ (۳۳)، ۱۷۵-۲۰۳. <https://doi.org/10.30513/cjd.2025.6210.1979>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه علوم اسلامی رضوی.

مقدمه

دست یافتن به ارتباط و نسبت منطقی میان مفاهیم مشابه و مرتبط در علوم اعتباری مانند حقوق، نه تنها در امر آموزش بسیار مؤثر است، بلکه در ارائه الگوریتمی صحیح در این رشته از علم، از اهمیت به سزایی برخوردار است. موضوع این پژوهش یکی از مسائل مهم حقوقی و مورد مناقشه که واجد اهمیت نظری بسیاری است، می باشد. این بحث به این اعتبار که علاوه بر علم حقوق، در علوم دیگر مانند اقتصاد و حسابداری و مدیریت مالی نیز منشأ اثر است، از اهمیت مضاعفی برخوردار است (صفایی، ۱۳۸۴، ص ۱۵).

پیش از ورود به اصل موضوع، باید تقریر درستی از محل نزاع داشت. به طور کلی، رابطه بین خود دو مفهوم تعهد و عقد، عموم و خصوص مطلق است. چرا که هر عقدی تعهد است، اما هر تعهدی عقد نیست. به عبارت دیگر، عقد یکی از مصادیق تعهد است، این در حالی است که ممکن است تعهدی به وجود آید، در صورتی که عقدی هم در میان نباشد؛ مانند الزامات خارج از قرارداد. آنچه این پژوهش درصدد تبیین آن است، تقریر نسبت درست میان موضوع تعهد و موضوع عقد در قواعد عمومی قراردادها است و به سایر تعهدات قانونی مانند الزامات خارج از قرارداد نخواهد پرداخت. در هر عقدی، تعهد یا تعهداتی وجود دارد که وجود آن‌ها از آن عقد ناشی می شود. این پژوهش درصدد پاسخ به این پرسش مهم است که نسبت میان موضوع تعهد با موضوع عقد چیست؟

این دو اصطلاح، در قانون مدنی و سایر قوانین چندین بار به کار رفته است که برخی نویسندگان به علت عدم درک صحیحی از این مفاهیم، این دو مفهوم را با یکدیگر خلط کرده اند (نوری، ۱۳۷۵، ص ۷). باید متذکر شد هرچند میان موضوع و مورد عقد واقعاً تفاوت وجود دارد،^۱ با این حال، به رغم این تفاوت، ما در این پژوهش

۱- عموم فقیهان امامیه (حتی معاصران) به مناسبت تبیین «مورد اجاره» در کتاب اجاره، به توصیف «مورد» پرداخته اند. در هر عقد، هم موضوع و هم مورد وجود دارد. موضوع عقد هم می تواند متعلق عقد باشد و هم می تواند چنان که برخی گفته اند، همان ما وضع له عقد باشد. بی تردید، ما وضع له عقد مانند ایجاد یا سقوط تعهد و یا خود تملیک، به متعلق عقد یعنی مال یا عملی تعلق می گیرد که ما این مال یا عمل را

تفاوتی میان این دو قائل نشده‌ایم و با اغماض «مورد» را همان «موضوع» و بالعکس دانسته‌ایم.

درخصوص پیشینه پژوهش باید گفت هرچند درخصوص موضوع تعهد یا موضوع معامله پژوهش‌ها و آثار زیادی نگارش یافته است، لیکن جهت و رویکرد این آثار و تحقیق‌ها با رویکرد و جهت پژوهش حاضر به طور کامل متفاوت و متمایز است و از این جهت نوشتار در پیش‌رو دارای نوآوری بوده و بی‌سابقه است. به عنوان نمونه در مقاله «تأملی بر مفهوم تعهد و التزام در فقه امامیه و حقوق ایران» اثر نصرالله جعفری خسروآبادی، چنان‌که از عنوان آن پیداست، تنها به مفهوم‌شناسی دو واژه تعهد و التزام و تمایز میان آن‌ها پرداخته شده است. در رساله دکتری «مطالعه تطبیقی ماهیت دین و تعهد و کارکرد آن در نظام‌های حقوقی رومی ژرمنی، کامن‌لا و اسلام» اثر همین نویسنده، مؤلف پس از ارائه تعاریفی از این دو مفهوم و نسبت‌سنجی میان این مفاهیم، به کارکردهای آن‌ها در نظام‌های مذکور پرداخته است، بدون آنکه به تفاوت میان موضوع تعهد و موضوع عقد پرداخته باشد. به همین شکل می‌توان به پژوهش‌هایی مانند «دوگانگی علت و موضوع و آثار آن از منظر فقه امامیه، حقوق ایران و فرانسه» اثر مهدی شهابی و نفیسه جعفری، و «تعیین مورد معامله» اثر عیسی امینی، و «تحلیل ماهیت عقد عهدی با بازخوانی مفهوم تعهد در حقوق ایران» نوشته حامد خویباری و سید محمدصادق طباطبایی، و نیز «کالبدشکافی مفهوم تعهد»

موضوع عقد می‌نامیم و برخی آن را «مورد عقد» دانسته‌اند. در مقابل، برخی موضوع عقد را چیزی دانسته‌اند که عقد به خاطر آن و برای آن وضع شده است. به عنوان مثال، ایشان موضوع عقد بیع را «تملیک عین» و موضوع عقد اجاره را «تملک منفعت» دانسته‌اند و از همین رو، ایشان به مورد معامله «متعلق موضوع عقد» اطلاق نموده‌اند (محقق داماد و دیگران، ۱۳۹۳، ج ۲، ص ۳۷۷). در نظام حقوقی ایران، مورد معامله از جهات مختلفی همچون وضعیت منطقی، ماهیت و خصوصیات نوعی و شخصی مورد تقسیم‌بندی قرار گرفته است (شهیدی، ۱۳۸۵، ص ۲۷۹-۲۸۰). از حیث منطقی که در آن تنها منطقی شکلی و ریاضی حاکم است، مورد معامله به عین معین، در حکم معین و کلی مافی‌الذمه تقسیم شده است. اقسام مورد معامله محدود به این صور سه‌گانه می‌باشند، به گونه‌ای که غیر از این صور، مورد معامله‌ای قابل تصور نیست و در هر عقد، فقط یکی از این موارد می‌تواند مورد عقد قرار گیرد. بند سوم ماده ۱۹۰ قانون مدنی ایران، «موضوع معین که مورد معامله باشد» را از شرایط اساسی صحت معامله دانسته است. برخی گفته‌اند در نگارش این ماده، گویا قانون‌گذار برای احتراز از تعبیر فرانسوی «موضوع تعهد»، از واژه «مورد» استفاده نموده است تا عنوان جامعی برای همه معاملات عهدی و غیرعهدی باشد، حال آنکه در ادامه در مواد بسیاری از جمله ۲۷۵، ۲۷۹ تا ۲۸۶ قانون مدنی به این اصطلاح خود پایبند نمانده است (عالی‌پناه و ماجدی، ۱۳۹۸، ص ۲۴۵).

اثر احمد دیلمی و... اشاره نمود که هرچند بی‌ارتباط به موضوع ما نیستند، اما واقعاً با مسئله اصلی پژوهش حاضر بیگانه هستند.

در قسمت نخست و دوم این پژوهش به تعریف عقد و تعهد قراردادی و موضوع آن‌ها پرداخته شده است و در نهایت در قسمت سوم، پس از ارائه تعریف دقیقی از موضوع عقد و تعهد، به نسبت‌سنجی میان موضوع این دو و ارائه نظریه منتخب در این خصوص پرداخته‌ایم.

۱. عقد و موضوع آن

عقد یک مفهوم اجتماعی است و هنگامی واقع می‌شود که دو شخص درباره موضوع خاصی با هم تراضی کنند (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۱، ش ۲۸۳). این مفهوم اعتباری با اینکه عینیت و واقعیت ندارد، ولی دارای گونه‌ای هستی و وجود است که سایه خود را بر همه شئون اجتماعی و حتی بر امور واقعی گسترده است (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۳۲-۳۳). در این بخش ابتدا به مفهوم عقد و سپس به موضوع عقد می‌پردازیم.

۱-۱. عقد

هر چند در بین نویسندگان اختلاف نظر وجود دارد که آیا واژگان «عقد»، «قرارداد» و «معامله» مترادف بوده و یا هر یک بار معنایی متفاوتی دارد، به گونه‌ای که برخی از حقوقدانان معتقدند که «معامله» ناظر بر عقود مالی (معوض یا غیرمعوض) است، اما «عقد» عام است و شامل عقود غیرمالی نیز می‌شود (لنگرودی، مجموعه محشی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۵)؛ با این حال، صرف نظر از این اختلاف نظرها، به نظر می‌رسد واژگان «عقد»، «قرارداد» و «معامله» در بحث ما یکی هستند و بنابراین تفاوتی میان «موضوع عقد»، «موضوع قرارداد» و یا «موضوع معامله» با هم وجود ندارد و همه در مقابل «موضوع تعهد» قرار دارند.

برخی حقوقدانان گفته‌اند تعاریف قوانین خارجی مانند تعریف ماده ۱۱۰۱ قانون مدنی فرانسه و تعریف ماده ۱۴۵ قانون مدنی آلمان درخصوص عقد هیچ مبنای علمی ندارد، چرا که ایشان براساس همین تعریف نتوانسته‌اند تعیین کنند که آیا برات عقد است یا ایقاع؟ (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۹، ص ۴۹۵). به اعتقاد ایشان ما شاهد هیچ نوع نص شرعی درخصوص تعریف عقد نیستیم (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۹، ص ۴۹۵).

از همین رو برای تعریف عقد باید به آرای فقهی و دکترین‌های حقوقی رجوع نمود. برخی فقها مفهوم عرفی عقد را انشا و ایجاد دانسته‌اند.^۱ به اعتقاد برخی دیگر، عقد انشای ماهیتی است که دارای آثار حقوقی باشد و بنابراین انتقال مالکیت یا پیدایش تعهد، از آثار عقد است و نه ماهیت آن.^۲ برخی حقوقدانان عقد را به «توافق دو یا چند اراده به منظور ایجاد آثار حقوقی» تعریف نموده‌اند (کاتوزیان، ۱۳۶۴، ص ۲۴). این تعریف به نظر مخدوش است، چرا که در تحلیل مفهوم عقد، این «قصد انشا» است که عنصر اصلی و اساسی عقد است و بنابراین عنوان «توافق یا تراضی» نمی‌تواند بیان‌کننده همه واقعیت و ماهیت عقد باشد. در واقع، مادامی که توافق و تراضی با «قصد انشا» همراه نباشد، عقدی محقق نخواهد شد.

در تفاوت عقد با قرارداد گفته شده برخلاف عقد، قرارداد علاوه بر اینکه همیشه با قصد انشا همراه است و علی‌الاصول برای ایجاد تعهد واقع می‌شود، اما لزوماً هر قراردادی ایجاد تعهد نمی‌کند تا همیشه جنبه الزام‌آور داشته باشد. در واقع، موضوع فقط برخی قراردادها ایجاد حق یا تکلیف است و موضوع برخی دیگر از قراردادها، اسقاط و تغییر حق یا تکلیف است. بنابراین رابطه قرارداد و عقد در این معنا «عموم و خصوص مطلق» است؛ یعنی هر عقدی قرارداد است، ولی هر قراردادی عقد نیست. با این حال، برخی نویسندگان معتقدند که میان «قرارداد» و «عقد» تفاوت معناداری وجود ندارد و این دو در یک معنا به کار می‌روند (شیروی، ۱۳۹۶، ص ۱۰). در هر حال، باید خاطر نشان ساخت گرچه فقها عادتاً مفهوم عرفی عقد را «انشا و ایجاد» می‌دانند، با این حال مراد حقوقدانان از عقد در اصطلاح حقوقی اعم از «توافق بر ایجاد یا انتقال تعهد یا تغییر و پایان دادن آن» می‌باشد (سنه‌وری، ج ۱، ص ۱۳۷). در واقع، آنچه در این میان اهمیت دارد وجود توافق بر ایجاد نوعی اثر حقوقی است که با مفروض بودن آن (چه ایجاد و چه اسقاط) فرقی میان عقد و قرارداد وجود ندارد (عمید

۱. و هو في اصطلاح الفقهاء عبارة عن إنشاء بين متلازمين ابتدائي و مطاوعی معقود أحدهما بالآخر في وعاء الاعتبار (مشکینی اردبیلی، ۱۳۹۲، ص ۳۷۷).

۲. فالعقد ليس التزاماً ولا ربطاً ولا ارتباطاً ... بل الذي ينشأ به هو التملك أو المبادلة ولازمة عقلاً وشرعاً هو التعهد والالتزام (نجفی، کاشف الغطاء، ۱۳۵۹، تحرير المجلة، ج ۱، نجف اشرف، المكتبة المرتضوية، قسم ۱، ص ۱۱۸).

زنجانی، بی تا، ص ۹). ماده ۱۸۳ ق.م. ایران که مقتبس از ماده ۱۱۰۱ ق.م. فرانسه^۱ است، در تعریف عقد بیان نموده یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر تعهد بر امری نماید و مورد قبول آن ها باشد. در این تعریف، واژه «امر» شامل امور ایجابی (تملیک و ایجاد تعهد) و سلبی (اقاله) می شود. برخی گفته اند قانون مدنی فرانسه اهداف عقد را منحصر در سه چیز ساخته، در حالی که قانون مدنی ما از کلمه امر استفاده نموده است (لنگرودی، ۱۳۷۹، ص ۱۵۶).

معامله^۲ مصدر باب مفاعله از ریشه «عمل» است که اثرپذیری و طرفینی بودن عمل (مطاوعه) از جمله خصوصیات این باب است. معامله در سه معنای عام، خاص و اخص به کار رفته است. در معنای عام، معامله در مقابل عبادت به کار رفته و به هر فعلی که نیازمند نیت و قصد تقرب نباشد، اطلاق می شود. در فقه مرسوم است که بخش عبادات مقدم بر معاملات مطرح می گردد. معامله در معنای خاص به اعمال حقوقی (عقد و ایقاع) اطلاق می شود و در معنای اخص، معامله شامل عقود مالی معوض می گردد و لذا نکاح را دربر نمی گیرد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ص ۶۶۴، ش ۵۲۹۵). حقوقدانان در ادبیات حقوقی میان عقد، معامله و قرارداد تفاوتی قائل نمی شوند. از جمله ایرادات تعریف عقد مندرج در ماده ۱۸۳ قانون مدنی این است که این تعریف عقود تملیکی را دربر نمی گیرد و تنها منحصر به عقود عهده ای است و اینکه این تعریف منحصر به عقود غیرمعوض بوده و عقود معوض را دربر نمی گیرد و نیز اینکه این تعریف میان مفهوم عقد و تعهد خلط نموده است، چرا که عقد را معادل تعهدی دانسته است که یک یا چند نفر در برابر دیگران بر عهده گرفته اند و مورد قبول آن ها قرار گرفته است (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۳۶ به بعد؛ کاتوزیان، ۱۳۷۶ الف، ج ۱، ص ۱۵ به بعد). حقوقدانان برای رفع این ایرادها، تعریفی متفاوت از عقد یا معامله ارائه داده اند. برخی اساتید در تعریف عقد گفته اند: «توافق دو یا چند اراده است که به منظور ایجاد آثار حقوقی انجام می شود» (کاتوزیان، ۱۳۷۶ الف، ج ۱، ص ۲۱، ش ۱۰). برخی دیگر نیز «همکاری متقابل دو یا چند شخص در ایجاد ماهیت حقوقی»

1. Le contrat est une convention par laquelle une ou plusieurs personnes s'obligent, envers une ou plusieurs autres, à donner, à faire ou à ne pas faire quelque chose.

2. Contrat/ Contract

(شهبی، ۱۳۷۷، ص ۳۹، ش ۱۰) را تعریف عقد دانسته‌اند. عقد چه در تعریف قانون مدنی و چه در هر یک از تعاریف اخیر، در معنای اسم مصدری (انجام دادن) به کار رفته است، چرا که در هر یک از این سه تعریف یعنی «تعهد بر امری»، «توافق دو یا چند اراده» و «همکاری متقابل اراده»، صحبت از یک فعل و عمل شده است. این در حالی است که اگر بخواهیم یک تعریف اسم مفعولی (محصولی) از عقد به دست بدهیم، می‌توان بر اساس هر یک از سه تعریف مزبور چنین گفت: «تعهدی که در پی ملتزم شدن یک یا چند نفر در مقابل یک یا چند نفر دیگر ایجاد می‌گردد»، «آثار حقوقی که در پی توافق دو یا چند اراده ایجاد می‌گردد» و «ماهیت حقوقی که با همکاری متقابل دو یا چند شخص ایجاد می‌گردد».

۲-۱. موضوع عقد

با روشن شدن مفهوم عقد و معامله از دو دیدگاه اسم مصدری و اسم مفعولی، باید دید موضوع عقد یا همان معامله چیست و آیا اساساً چنان که برخی معتقدند با موضوع تعهد متفاوت است؟ برخی حقوق دانان فرانسوی با پاک کردن صورت مسئله، اساساً منکر وجود موضوعی برای معامله شده‌اند (Ripert et Boulanger)^۱ 99: 2, T. 1957). امری که نمی‌تواند منطقی باشد، چرا که چگونه می‌توان یک امر ارادی را بدون موضوع تصوّر نمود؟ برخی دیگر نیز گفته‌اند موضوع (ماؤضِع له) معامله، همان ایجاد تعهد است (Carbottier 2000, T. 4: 117, N. 54)^۲ که به نظر می‌رسد ایجاد تعهد اثر معامله و نه موضوع آن است. برخی دیگر در تعریف موضوع معامله گفته‌اند «مجموعه عملیات و تحولات حقوقی که برای وقوع آن‌ها تراضی صورت می‌پذیرد» (Mazeaud 1985, T. 2: 229, N. 231).^۳ به نظر ایشان موضوع معامله یک عمل حقوقی مانند بیع، معاوضه و... و نظایر آنها است.^۴

۱. کولن و کاپیتان، ج ۲، ش ۶۸۷؛ ژاک گستن، رساله حقوق مدنی، تعهدات، قرارداد، ش ۵۱۰ به بعد؛ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۴.

۲. پلینول و ریر، ج ۶، به وسیله اسمن، ش ۲۱۸، پاورقی ۱؛ ژوسران، ج ۲، ش ۱۱۲؛ مارتی و رینو، ج ۲، ش ۱۴۶؛ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۴.

۳. بودان و لربور پی ژونیر، ج ۸، به وسیله لاگارد، ش ۱۶۲ به بعد؛ الکس ویل، حقوق مدنی، تعهدات، ش ۲۲۴ و ۲۳۹؛ به نقل از کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۵.

۴. L'objet du contrat est l'opération juridique que les parties cherchent à réaliser;

در این معنا، موضوع معامله چیزی نیست مگر ماهیت و آثار حقوقی که محل همکاری دو یا چند اراده است. در تعبیر دقیق‌تر، باید آثار حقوقی را هم خارج از موضوع معامله دانست و فقط ماهیت حقوقی مقصود را که محل و موضوع همکاری دو یا چند اراده است، موضوع معامله دانست. بنابراین موضوع معامله و عقد بیع را باید همان تملیک مبیع در برابر ثمن دانست و این ماهیت حقوقی است که موضوع معامله را تشکیل می‌دهد (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۵، ش ۳۸۰). لازم به ذکر است که موضوع معامله در این معنا را نباید با مقتضای ذات عقد یکی دانست. اگرچه این دو تا حدی به یکدیگر نزدیک هستند، اما یکی نیستند. مقتضای ذات عقد در واقع اثر و هدف اصلی هر عقدی است. به عنوان مثال، در عقد بیع، انتقال مبیع و ثمن هدف اصلی و مقتضای ذات عقد است، در حالی که تملیک عین به عوض معلوم موضوع عقد است. شاید این تفاوت در عقد نکاح بهتر به چشم آید. مقتضای ذات عقد نکاح، حلیت مقاربت است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ص ۶۷۷، ش ۵۴۰۵)، اما موضوع و محل عقد نکاح، ذمه طرفین است که متعلق آن تکلیف و حق ناشی از حلیت مقاربت است. باید خاطر نشان نمود که موضوع معامله از جهتی به عین معین و کلی و یا کلی در معین تقسیم می‌شود. موضوع معامله از این حیث که کار یا تعهد یا عمل حقوقی (۸۰ و ۷۹، N. 90-92, 1971, Ghestin) باشد، با آنجا که موضوع معامله از حقوق (نک: کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۴۳۹) محسوب می‌گردد، متفاوت است.

۲. تعهد و موضوع آن

موضوعات مختلف قراردادی از جمله اجرای تعهد و ماهیت آن (خرسندیان و نصری‌پور، ۱۳۹۳، ص ۱۶۵) بستگی به موضوع تعهد دارد. در هر معامله‌ای تعهد یا تعهداتی وجود دارد که وجود آن‌ها از آن معامله ناشی می‌شود. بنابراین باید میان معامله و تعهد (مانند موضوع این دو) قائل به تفاوت شد. البته در قانون مدنی هر از گاهی میان این دو مفهوم خلط شده است. به عنوان مثال، واژه «تعهد» در ماده ۵۶۵ قانون مدنی («جعل تعهدی است جایز...») به معنای عقد و معامله است. در توجیه این خلط شاید بتوان گفت تعهد اساساً دارای دو معنا است: نخست، تعهد

به معنای عام که معادل عقد و معامله است؛ و دوم، تعهد به معنای خاص که مرادف با دین و التزام ناشی از معامله است.

۱-۲. تعهد

تعهد^۱ در لغت فارسی به معنای عهده‌دار شدن کاری، به عهده گرفتن، عهده کردن، عهده و پیمان بستن (عمید، ۱۳۸۹، ص ۴۳۷)، تیمار داشتن و تازه کردن پیمان (صفایی، ۱۳۸۴، ص ۱۲) آمده است و در لغت عربی، مصدر باب تفعّل از ریشه «عهده» به معنای تازه کردن پیمان،^۲ شرط یا عهده‌ای را پذیرفتن و التزام است. در فقه و حقوق، رابطه‌ای است قانونی یا شخصی میان دو شخص که به موجب آن ذمه یکی به سود دیگری مشغول می‌شود (انصاری، ۱۳۸۸، ص ۷۱۱). تعهدات جمع تعهد و به معنی به عهده گرفتن و یا التزام است. نتیجه پیدایش تعهد، الزام است که عبارت است از اجبار قانونی بر انجام مورد تعهد (شهیدی، ۱۳۹۱، ص ۱۴). بخش تعهدات در حقوق اروپا عنوان مستقلی یافته است که از حقوق رم که اثر اصلی عقد را پیدایش تعهد اعلام نموده، اقتباس گردیده و در قانون مدنی ایران پس از تطبیق با موازین فقهی وارد شده است (شهیدی، ۱۳۸۲، ص ۲۰). فقها تعریف قابل ملاحظه‌ای از تعهد نکرده‌اند؛ هرچند که آن را می‌شناخته و عقیده داشته‌اند نیاز به تعریف ندارد (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۷۶۰).

برخی معتقدند واژه اصلی متداول در فقه برای افاده معنای تعهد (به طور عام) اصطلاح التزام است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج ۱، ص ۳۶۱). به اعتقاد ایشان، اصطلاح التزام در فقه با اصطلاح تعهد که به نوعی مأخوذ یا متأثر از حقوق فرانسه است، بسیار تفاوت دارد؛ چرا که در حقوق فرانسه، رکن تعهد، مأخوذ بودن متعهد به تعهد خود است، حال آنکه در التزام در فقه چنین مأخوذ بودن رکن نیست. نفس توکیل، التزام موکل است به اعطای اختیار به وکیل که اثر آن، قانونی بودن تصرفات وکیل در موکل فیه است و حال آنکه موکل، مأخوذ به آن التزام نیست. نویسندگان قانون مدنی

۱. Obligation.

۲. مؤلف قاموس فقهی، تعهد را به معنای «التحفظ بالشيء و تجديده العهد به» دانسته است (سعدی، ۱۴۰۸، ص ۲۶۴).

که باب تعهدات را از حقوق فرانسه گرفته‌اند، اصلاً توجهی به فرق التزام اسلامی و تعهد رومی نداشته‌اند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۹، ص ۲۱۳-۲۱۴).

تعهد که در حقوق عرفی ایران در برابر واژه لاتین «Obligation» نهاده شده است و به پیروی از این واژه، دو معنی دارد. نخست در معنی عام، تعهد یعنی هرچه که قانون یا اخلاق به انسان دستور می‌دهد، هرچند که در برابر فرد یا افراد معین نباشد.^۱ فقهای امامیه نیز اصطلاح «عهد» را که مترادف با تعهد است، در همین معنی عام به کار برده‌اند و آن را شامل عقود و ایقاعات و تکالیف دینی نیز دانسته‌اند (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۷۵۷). دوم در معنی خاص، تعهد رابطه‌ای حقوقی است که نتیجه آن انتقال مال (اعم از پول یا کالا) یا انجام دادن فعل یا ترک فعل معین یا اسقاط یک اثر حقوقی است (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۷۵۹). منشأ تعهد ممکن است عقد یا ایقاع یا واقعه حقوقی باشد. هر عقدی تعهد است، ولی هر تعهدی عقد نیست. تعهد یکی از عناصر عمومی عقد است و عقد بدون تعهد نداریم (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۷۶۰). در ترمینولوژی حقوق، ذیل واژه تعهد چند معنا ذکر شده است:

الف) «رابطه حقوقی که به موجب آن شخص یا اشخاص معین، نظر به اقتضای عقد یا شبه عقد یا جرم یا شبه جرم و یا به حکم قانون، ملزم به دادن چیزی یا مکلف به فعل یا ترک عمل معینی به نفع شخص یا اشخاص معین می‌شوند». در این تعبیر نه تنها تعهد به یک رابطه حقوقی تعریف شده است، بلکه منشأ تعهد را اعم از اعمال حقوقی بیان کرده است و لذا از این دو جهت این تعریف مورد ایراد است.

ب) «حق ذمی را نسبت به کسی که آن حق علیه او است تعهد گویند». این تعریف معنای محصولی و اسم مفعولی تعهد را بیان می‌دارد و مانند تعریف «الف» و نیز تعریف «ج» که در پی می‌آید، عام است.

ج) «عمل بر ذمه گرفتن حقی به نفع غیر» (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۷، ص ۱۶۶، ش ۱۳۲۶). این تعریف معنای مصدری تعهد را بیان می‌دارد. حق در این تعریف و تعریف «ب» اعم است از به عهده گرفتن انجام یا ترک عمل، چه در برابر عوض باشد و چه نباشد.

۱. تعهد در فصل سقوط تعهدات (مواد ۲۶۴ به بعد) در معنی عام به کار رفته است. تعهد در این معنی مترادف «Obligation» در حقوق فرانسه است.

به طور کلی، تعهد از دو دیدگاه اسم مصدری و اسم مفعولی دو تعریف دارد. در دیدگاه اسم مصدری، نفس «متعهد شدن»، «ملزم شدن» و «به عهده گرفتن» مهم است، در حالی که در دیدگاه اسم مفعولی، برخلاف اعمال فوق، نتیجه این اعمال یعنی «وظیفه»، «التزام» و «تعهد» مد نظر است. در یکی متعهد شدن مبنای تعریف است و در دیگری خود تعهد به عنوان اثر و محصول متعهد شدن اساس تعریف است (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۴۲، ش ۱۵). برخی (جعفری لنگرودی، ۱۳۸۸، ص ۷۶۷) برای تعهدات دو نوع مبنای متفاوت برشمرده‌اند: مبنای نخست که از حقوق فرانسه گرفته شده است، در مواد ۲۱۹ تا ۲۲۱ و ۲۲۶ تا ۲۳۱، ۲۶۴، ۲۹۲، ۲۹۳ و ۳۰۱ تا ۳۰۶ قانون مدنی ایران متأثر از حقوق تعهدات فرانسه و قانون مدنی این کشور متجلی شده است که هم‌اکنون کلیات تعهدات ما را تشکیل می‌دهد. مبنای دوم مانند مبنای مندرج در عقد ضمان، حواله، کفالت و جعالة که از حقوق اسلامی گرفته شده است.

موضوع، طرف تعهد و رابطه حقوقی نیز ارکان اصلی تعهد می‌باشند.

۱. موضوع: موضوع یا مورد تعهد ممکن است انتقال مال، انجام کار و یا خودداری از انجام کاری باشد. چون انتقال مال هم امری محسوب می‌شود می‌توان گفت موضوع تعهد همیشه انجام امر یا خودداری از انجام امری است (صفایی، ۱۳۸۴، ص ۱۲). موضوع تعهد می‌تواند تسلیم مال (عین معین، کلی درمعین یا کلی فی‌الذمه)، پرداخت پول و یا انجام دادن کار (فعل یا ترک فعل) باشد (عاقلی‌نژاد، ۱۳۹۵، ص ۲۵۰).

۲. طرف تعهد: تعهد دارای دو طرف است یک طرف متعهد، مدیون یا بدهکار و طرف دیگر متعهدله، دائن یا بستانکار.

۳. رابطه حقوقی: رابطه حقوقی بین طرفین است که به موجب آن متعهدله می‌تواند انجام امر و یا خودداری از انجام امری را از متعهد مطالبه نماید (صفایی، ۱۳۸۴، ص ۱۴).

۲-۲. موضوع تعهد

منظور از موضوع تعهد،^۱ آن چیزی است که باید در مقام تعهد ایفاء شود. موضوع

۱. در مبحث سوم از شرایط اساسی صحت معامله (مواد ۲۱۴ تا ۲۱۶) قانون مدنی از شرایط و احکامی سخن می‌گوید که درواقع مربوط به «مورد تعهد» است (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ص ۱۵۴، ش ۳۸۰).

تعهد ممکن است تسلیم کالا یا انجام عمل یا ترک عمل یا پرداخت پول باشد (رودیجانی، ۱۳۸۷، ص ۷۵). شرایط عمومی که باید درخصوص مورد معامله وجود داشته باشند، باید در مورد موضوع تعهد هم وجود داشته باشند (رودیجانی، ۱۳۸۷، ص ۷۶). تعهد غالباً دارای جنبه مالی است تا آنجا که برخی (عدل، ۱۳۷۳، ص ۱۰۸) آن را منحصر به امور مالی دانسته‌اند. اما چنان که برخی بزرگان (صفایی، ۱۳۸۴، ص ۱۳) به درستی گفته‌اند، تعهد اختصاص به امور مالی ندارد.

به طور کلی در قراردادها ما شاهد چند عنوان هستیم. نخست، توافق دو اراده که بسته به نوع قرارداد، اثر این توافق فرق دارد. به عنوان مثال، در عقد بیع، اثر توافق انتقال مالکیت ثمن و مضمن است و در عقد اجاره، تملیک عین به عوض معلوم اثر توافق است. دوم، تعهد یا تعهدات یک یا دو طرف قرارداد است. در قرارداد بیع، تعهد فروشنده به تسلیم بیع و تعهد خریدار به تسلیم ثمن، تعهدات اصلی قراردادی است. سوم، متعلق تعهد یا مورد تعهد است. به عنوان مثال، متعلق تعهد به تسلیم بیع، خود مبیع است، همان طور که متعلق تعهد به تسلیم ثمن، خود ثمن است. بنابراین موضوع تعهد با متعلق موضوع یا همان مورد تعهد فرق دارد. در بیع، موضوع تعهد تسلیم و انتقال است. موضوع تعهد به فعل یا ترک فعل انسان متعهد برمی گردد. این موضوع می تواند انتقال، اسقاط یا هر فعل و یا ترک فعلی باشد که بتواند موضوع تعهد قرار گیرد. متعلق موضوع تعهد می تواند یک شیء خارجی یا کار قابل سنجش و یا مال دارای ارزش و یا حق خاصی باشد. آنچه در این قسمت مهم است، توجه به اختلاف موضوع تعهد و متعلق موضوع تعهد یا همان مورد تعهد است.

۳. رابطه میان موضوع عقد و موضوع تعهد

تفکیک میان موضوع معامله و موضوع تعهد چندان مورد وفاق همه حقوقدانان نیست. برخی از اساتید در توجیه تعارضات موجود در حقوق فرانسه درخصوص تعیین موضوع عقد بیان داشته‌اند: «مال یا عمل را می توان مورد معامله دانست و نسبت به مفاد ماده ۲۱۴ قانون مدنی، همانند ماده ۱۱۲۶ قانون مدنی فرانسه از این حیث که مال یا عمل را مورد معامله معرفی کرده است، ایرادی نمی توان داشت و جدا کردن موضوع عقد از موضوع تعهد امری تصنعی و نادرست به نظر می رسد»

(شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۷، ش ۲۳۳؛ بهرامی احمدی، ۱۳۸۱، ص ۹۶ به بعد). در نقطه مقابل، برخی دیگر از اساتید با این بیان که «... اگر عقد، به تراضی مبنای تعهد گفته شود و از اسباب آن به شمار آید، بی‌گمان باید موضوع آن دو نیز جدای از هم باشد»^۱ (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۴، ش ۳۸۰ و نیز جعفری لنگرودی، ۱۳۸۶، ج ۵، ص ۳۵۶۳، ش ۱۳۶۴۴ و جعفری لنگرودی، ۲۵۳۷، ج ۱، ص ۹۱۱)، از تفکیک میان این دو حمایت نموده‌اند. بی‌شک منشأ این اختلاف نظرها را چه در حقوق ما و چه در حقوق فرانسه باید در متن قانون جست‌وجو کرد. حسب ماده ۲۱۴ قانون مدنی ایران: «مورد معامله باید مال یا عملی باشد که هر یک از متعاملین تعهد تسلیم یا ایفای آن را می‌کنند» و نیز حسب ماده ۱۱۲۶ قانون مدنی فرانسه (که مأخذ ماده ۲۱۴ است): «موضوع هر معامله‌ای چیزی است که یک طرف متعهد به دادن آن یا انجام یا عدم انجام آن می‌شود». هر دو ماده در تعریف مورد معامله تکیه بر تعهد نموده‌اند.

به نظر می‌رسد ایراد ماده ۲۱۴ تنها در تعریف مورد معامله نیست،^۲ بلکه این ماده از این جهت که تنها به عقود عهدی اشاره دارد و به عقود تملیکی مانند بیع اشاره‌ای ندارد، نیز فاقد وجاهت کافی است. وانگهی، این ماده به موضوع عقود غیرمالی مانند نکاح نیز توجهی ندارد. این تعریف همچنین سقوط حق یا تعهد را (در قراردادهایی مثل تبدیل تعهد) مورد غفلت قرار داده است و البته اگر به جای واژه «عمل» در این ماده از واژه «ایفا» استفاده می‌شد، هم فعل و هم ترک فعل را در برمی‌داشت (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۹، ص ۱۷۷). در واقع موضوع تعهد عبارت است از ایفای تعهد^۳ و متعلق آن عبارت است از مال یا عملی که ایفای تعهد بدون آن امکان ندارد. مازو معتقد است اگر در ماده ۱۱۲۶ قانون‌گذار واژگان «هر تعهدی» (Tout obligation) و «ایفاء» (Prestation) را به جای واژگان «هر قرارداد» (Tout contrat)

۱- در داوری میان این دو نظریه، علی‌الظاهر ترجیح با نظریه اخیر است، چرا که اگر عقد را به منزله علت و تعهد را به منزله معلول در نظر بگیریم، موضوع این دو نمی‌تواند یکی باشد. مؤلف تحریر المجله در این خصوص چنین نگاشته است: «فَاللَّيْزَامُ حُكْمٌ مِنْ أَحْكَامِ الْعَقْدِ لَا نَفْسُ الْعَقْدِ وَلَا جُزْءٌ مِنْهُ وَلَا لَزِمٌ لَهُ بَلْ غَرَضٌ مِنْ أَغْرَاضِهِ الْمُقَارَقَةُ» (نجفی، ۱۳۵۹، ق، ج ۱، قسم ۱، ص ۱۱۹).

۲- البته این ایراد بر ماده ۱۱۲۶ قانون مدنی فرانسه نیز وارد است.

3. «L'objet de l'obligation est la prestation promise»; Mazeaud, Leçons de droit civil, 1985, T. 2: 229, N. 232.

و «چیز» (Chose) انشا می‌کرد، در تعریف خود موفق می‌بود (Mazeaud, T. 2, 1985, p. 229, n. 232).

برخی بزرگان معتقدند که مراد از مورد معامله در ماده ۲۱۴ در واقع مورد تعهد است (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۶)، در حالی که برخی دیگر گفته‌اند مراد از «مورد معامله» در ماده ۲۱۴ «متعلق موضوع تعهد» است (درویان، جزوه حقوق مدنی ۳، ص ۱۵۴). به نظر می‌رسد نظر اخیر ترجیح دارد، چرا که مورد یا موضوع تعهد یک امر معنوی است که تعهد مستقیماً به آن وابسته است و این امر معنوی که می‌تواند چهار چیز باشد (انتقال، فعل، ترک و اسقاط) (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۹۱۱) با متعلق آن که امری مادی و فیزیکی است، متفاوت است.

متعلق موضوع تعهد از چندین جهت قابل تقسیم است. از جهت ماهیت می‌توان آن را به مال، عمل (انجام یا ترک)، تحقق یا سقوط تعهد و نیز شخص تقسیم کرد. خود مال متعلق موضوع تعهد می‌تواند عین، منفعت و یا حق (حق مربوط به عین و حق وابسته به یک امر معنوی) باشد. موضوع تعهد از جهت کلی و جزئی بودن به عین معین، کلی در معین و کلی فی الذمه تقسیم می‌شود. موضوع تعهد از جهت دیگری به مثلی و قیمی قابل تقسیم است. این تقسیم مخصوص آن جایی است که متعلق موضوع تعهد از جهت ماهیت، مال عینی باشد (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۸ به بعد، ش ۲۳۵ به بعد). این تقسیمات به این موارد ختم نمی‌شود، بلکه از جهات مختلف دیگری نیز می‌توان متعلق موضوع تعهد را تقسیم‌بندی کرد (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۷، ش ۳۸۱ به بعد). با این حال، شایع‌ترین موضوع تعهد، کالا (Goods) می‌باشد.

در حقوق انگلستان، کالا را به «همه اموال منقول شخصی بجز حق متنازع‌فیه و پول» تعریف نموده‌اند (Atiyah & others, 2001, p. 66). اینکه آیا اموال غیرمادی مانند سهام شرکت‌ها، یا اموال معنوی مانند حق تألیف، حق اختراع و علامت تجاری جزء اموال به حساب می‌آیند یا نه، اختلاف نظر وجود دارد (Atiyah & others, 2001, pp. 66-74; Subject-Matter of the Contract). با این حال، تمام این موارد می‌توانند موضوع معامله، به معنایی که خواهیم گفت، قرار بگیرند. به نظر می‌رسد در یک معنای عام،

هر چیزی که بتواند عوض قرار گیرد، می‌تواند موضوع تعهد نیز قرار گیرد.^۱ در حقوق انگلیس، تفکیک میان موضوع تعهد و موضوع معامله به چشم نمی‌خورد و ایشان محل وقوع آثار قرارداد را همان عوض می‌دانند.

چنان‌که گفتیم، برخی اختلاف میان موضوع عقد و تعهد را نادرست و تصنعی می‌دانند و معتقدند که موضوع عقد یا معامله چنان‌که ماده ۲۱۴ می‌گوید، مال یا عمل است. به نظر ایشان، موضوع عقد بسته به معنای مصدری و محصولی عقد متفاوت است. در معنای مصدری، موضوع عقد عبارت است از ماهیت حقوق خاصی که مورد انشا قرار گرفته است. اما در معنای محصولی، چون عقد عبارت از «ماهیت انشا شده» است، بنابراین موضوع این ماهیت انشا شده، مال یا عمل (و در برخی عقود، شخص) خواهد بود که محل و جایگاه تحقق اثر عقد می‌باشد و لذا موضوع عقد در معنای محصولی، مال و عمل است و نه ماهیت انشا شده آن عقد. ایشان در ادامه می‌گویند اگر جایگاه استقرار اثر را موضوع آن بنامیم، در این صورت می‌توان مال یا عمل را موضوع اثر عقد (یعنی موضوع تعهد یا تملیک) نیز شناخت. لذا موضوع عقد یا تعهد می‌تواند مال یا عمل باشد و جدا نمودن این دو امری تصنعی و نادرست است. ایشان سپس با ذکر نظر مازو، حقوقدان نامی فرانسه، آن را مورد انتقاد قرار می‌دهند.

به نظر مازو، موضوع تعهد با موضوع عقد متفاوت است. موضوع تعهد عبارت از تأدیه و ایفاء است، ولیکن موضوع عقد همان عمل حقوقی است که طرفین اجرای آن را می‌خواهند. نظر مازو از منظر این استاد که «معنی عقد و تعهد در این نظر و نظرات مشابه در دو وضعیت لغوی متفاوت با هم مقایسه شده است؛ عقد در معنی مصدری و تعهد در معنی اسم مفعولی...» مورد انتقاد است. ایشان در ادامه می‌گویند در حالی که این نویسنده زمانی که موضوع عقد را مشخص می‌سازد، عقد در معنای مصدری را لحاظ می‌کند، ولی هنگامی که موضوع تعهد را معرفی می‌کند، منظور او

1. In Currie v. Misa Lush J. stated: A valuable consideration, in the sense of the law, may consist in some right, interest, profit, or benefit accruing to the one party, or some forbearance, detriment, loss, or responsibility given, suffered, or undertaken by the other; Anson 1998: 88.

تعهد در معنی محصولی است. زیرا موضوع تعهد در معنی مصدری، وظیفه قانونی است (نه تأدیه) و اثر آن باید ایجاد این وظیفه باشد... اگر بخواهیم عقد و تعهد را در معنی محصولی با هم مقایسه کنیم، باید تعهد را اثر عقد بدانیم، نه (طبق گفته برخی از نویسندگان) موضوع عقد (شهیدی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص ۳۳۱، ش ۲۶۴).

با تجزیه و تحلیل بیانات این استاد باید گفت ادعای ایشان اتحاد موضوع عقد و تعهد است که مبانی و دلایل متعددی را درخصوص این ادعا بیان داشتند که اهم آن‌ها عبارت است از: ۱. موضوع عبارت است از جایگاه و محل استقرار اثر، و اثر عقد عهده پیدایش تعهد به تسلیم یا ایفاء است و اثر عقد تملیکی انتقال مالکیت است. ۲. موضوع عقد بسته به معنای مصدری و معنای محصولی عقد متفاوت است. موضوع عقد در معنای مصدری، ماهیت انشا شده است و در معنای محصولی، مال یا عمل است. ۳. با مقایسه عقد و تعهد در معنای محصولی آن‌ها، تعهد اثر عقد است و نه موضوع آن. ۴. چون برخی از محققان عقد را در معنای مصدری و تعهد را در معنای محصولی در نظر گرفته‌اند، بنابراین به اشتباه معتقد به اختلاف موضوع عقد و تعهد شده‌اند.

به نظر می‌رسد در این اختلاف باید به تفاوت عقود تملیکی (مانند بیع) و عقود عهده‌ای توجه داشته باشیم و الا نه اعتقاد به تفاوت موضوع عقد و تعهد کاملاً صحیح است و نه اعتقاد به اتحاد این دو می‌تواند تمامی جوانب امر را تبیین کند. اگر این دو مقدمه را بپذیریم که الف) موضوع عبارت است از جایگاه و محل استقرار اثر، و اثر عقد عهده‌ای ایجاد تعهد به ایفاء است در حالی که اثر عقد تملیکی انتقال مالکیت است؛ و ب) موضوع و اثر در عین متفاوت بودن با یکدیگر، بسته به معنای مصدری و اسم مفعولی عقد و تعهد در هر یک از این دو می‌تواند متفاوت باشد؛ باید گفت اثر تعهد در معنای مصدری (متعهد شدن و به عهده گرفتن)، ایجاد و پیدایش تعهد است. محل و جایگاه استقرار این اثر، ذمه فرد متعهد است و البته متعلق این تعهد بر ذمه، مال یا عمل است. اثر تعهد در معنای محصولی (وظیفه و التزام قانونی) عبارت است از تأدیه، تسلیم، نوشتن، ساختن و هر فعل و ترک فعل مورد التزام و تعهد. برخلاف موضوع و محل تعهد در معنای مصدری، موضوع و محل

تعهد در معنای محصولی، ذمه نیست، بلکه خود مال یا عمل می‌باشد. به دیگر سخن، چون اثر تعهد (محصولی) تأدیه و تسلیم و نوشتن و ساختن و مانند آن است و این‌ها افعال فیزیکی هستند، محل و جایگاه استقرار آن‌ها هم نمی‌تواند ذمه باشد، بلکه باید چیزی از جنس خود آن‌ها باشد؛ امری مادی و فیزیکی که این افعال بر آن‌ها واقع گردد.

به نظر ما، سِرّ این که برخی از اساتید (جعفری لنگرودی، درودیان و موسوی) از موضوع تعهد به «متعلق موضوع تعهد» یاد کرده‌اند، ناشی از اختلاف در موضوع تعهد در دو معنای مصدری و محصولی است. ایشان تنها به برخی از واقعیت و قوف یافته‌اند، در حالی که تمام حقیقت این نیست. در واقع، مال یا عمل در معنای مصدری تعهد، متعلق موضوع تعهد هستند و در معنای محصولی تعهد، خود موضوع تعهد هستند و نه متعلق موضوع تعهد.

اما اثر عقد در معنای مصدری (توافق و همکاری متقابل اراده‌ها)، ایجاد و پیدایش ماهیت حقوقی انشاء شده خاص هر عقد است. محل و موضوع استقرار این ماهیت حقوقی نیز تعهدات احیاناً مختلف و متفاوت است.^۱ عقد در معنای محصولی، که عبارت است از ماهیت حقوقی خاص انشاء شده، دارای اثر متفاوتی با معنای مصدری خود است. اثر عقد در معنای محصولی عبارت است از ایجاد پیدایش تعهد(های) یک جانبه یا متقابل. به دیگر سخن، اثر ماهیت حقوقی ایجاد شده، به وجود آوردن تعهدات مختلف است؛ تعهداتی که موضوع و محل استقرار آن‌ها بسته به نوع عقد کاملاً متفاوت است. در عقود تملیکی مانند عقد بیع، موضوع عقد عین یا حق عینی وابسته است، چرا که محل و موضوع «تعهد به تسلیم و تملیک» که اثر عقد است، این عین یا حق عینی وابسته است. در حالی که در عقود عهدی مانند مضاربه، جعاله و...، محل و جایگاه و موضوع تحقق آثار (تعهدات مختلف) مال یا عمل فیزیکی نیست، بلکه ذمه طرف است و البته متعلق این تعهد بر ذمه، مال یا عمل می‌تواند باشد.

۱. در عقود دو تعهدی، تعهدات دو جانبه موضوع ماهیت عقد است و در عقود یک تعهدی، تنها یک تعهد موضوع ماهیت عقد می‌باشد.

علت این که در حقوق ایران و نیز فرانسه در خصوص موضوع عقد و تعهد اختلاف نظرهای زیادی وجود دارد، غفلت از تفاوت میان موضوع عقد تملیکی و موضوع عقد عهدی است. با این تبیین، دیگر نباید به طور مطلق گفت موضوع تعهد با موضوع عقد متفاوت است (کاتوزیان، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۵۵، ش ۳۸۰) و یا اختلاف میان آن‌ها تصنعی و نادرست است (شهیدی، ۱۳۷۷، ص ۲۹۷، ش ۲۳۳)، بلکه باید گفت در عقود تملیکی، موضوع عقد و موضوع تعهد یکی است، ولیکن در عقود عهدی، موضوع تعهد (در معنای محصولی) با موضوع عقد متفاوت است. موضوع تعهد در عقود عهدی مال یا عمل است، در حالی که موضوع عقد در این عقود، ذمه فرد متعهد است و البته مال یا عمل، متعلق تعهد بر ذمه فرد متعهد می‌باشد. بنابراین نسبت میان موضوع عقد و موضوع تعهد در عقود تملیکی «تساوی» و در عقود عهدی «تباین» می‌باشد.

نتیجه

خلط میان تعریف دو مفهوم عقد و تعهد و مهم‌تر از آن، خلط میان موضوع این دو از سوی نویسندگان قانون مدنی و حقوقدانان ملی، میراث دکترین‌های فرانسوی و تاریخ فقه اسلامی است. گرچه نسبت میان تعهد و عقد، عموم و خصوص مطلق است، با این حال موضوع این پژوهش به یافتن نسبت میان موضوع تعهد و موضوع عقد اختصاص دارد. در این خصوص اختلاف نظر بسیاری میان حقوقدانان وجود دارد. برخی بزرگان حقوق معتقدند تفکیک میان موضوع عقد و تعهد قراردادی، تفکیکی تصنعی است و برخی مشاهیر دیگر متأثر از دکترین‌های فرانسه معتقدند باید میان موضوع تعهد و موضوع عقد قائل به تفکیک شد و این تفکیک نه تنها تصنعی نیست، بلکه کاملاً حقیقی است.

گروه نخست به درستی معتقدند که برای یافتن حقیقت باید به تفاوت معنای مصدری و اسم مفعولی (محصولی) عقد متفتن بود، امری که مورد غفلت گروه دوم قرار گرفته است. در معنای مصدری، موضوع عقد عبارت است از «انشای ماهیت حقوق خاصی» و در معنای محصولی، عقد عبارت از «ماهیت انشا شده» است. گروه دوم به اشتباه، معنای عقد و تعهد را در دو وضعیت لغوی متفاوت (عقد را در

معنی مصدری و تعهد را در معنی اسم مفعولی) با هم مقایسه نموده‌اند. به رغم این تدقیق و تفکیک میان دو وضعیت مصدری و محصولی دو مفهوم عقد و تعهد، به نظر می‌رسد هر دو گروه در این خصوص باید میان عقود تملیکی و عقود عهدی نیز قائل به تفکیک شوند، امری که هر دو گروه نسبت به آن غفلت ورزیده‌اند و از همین رو نه اعتقاد به تفاوت موضوع عقد و تعهد کاملاً صحیح است و نه اعتقاد به اتحاد این دو می‌تواند تمامی جوانب امر را تبیین نماید. با تفکیک میان عقود عهدی و تملیکی در این خصوص باید گفت در عقود تملیکی، موضوع عقد و موضوع تعهد یکی است و در عقود عهدی، موضوع تعهد (در معنای محصولی) با موضوع عقد متفاوت است. موضوع تعهد در عقود عهدی مال یا عمل است، در حالی که موضوع عقد در این عقود، ذمه فرد متعهد است و البته مال یا عمل، متعلق تعهد بر ذمه فرد متعهد می‌باشد. بنابراین نسبت میان موضوع عقد و موضوع تعهد در عقود تملیکی «تساوی» و در عقود عهدی «تباین» می‌باشد.

فهرست منابع

۱. احمدی و استانی، عبدالغنی. (۱۳۴۱ش). نظم عمومی در حقوق خصوصی. تهران: روزنامه رسمی.
۲. امینی، عیسی. (۱۴۰۰ش). تعیین مورد معامله. فصل نامه علمی تحقیقات حقوق بین‌المللی، دوره چهاردهم، شماره ۵۴.
۳. انصاری، مسعود. (۱۳۸۸ش). دانشنامه حقوق خصوصی (ج ۱). تهران: جنگل، جاودانه.
۴. بهرامی احمدی، حمید. (۱۳۸۱ش). کلیات حقوق و قراردادها؛ حقوق مدنی (۳). تهران: میزان.
۵. جعفری خسروآبادی، نصرالله. (۱۳۹۶ش). تأملی بر مفهوم تعهد و التزام در فقه امامیه و حقوق ایران. مطالعات حقوقی، دوره نهم، شماره ۳.
۶. جعفری خسروآبادی، نصرالله. (۱۳۹۳ش). مطالعه تطبیقی ماهیت دین و تعهد و کارکرد آن در نظام‌های حقوقی رومی-ژرمنی، کامن لا و اسلام (رساله دکتری). دانشکده حقوق، دانشگاه قم.
۷. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۷۹ش). مجموعه محشی قانون مدنی. تهران: کتابخانه گنج دانش.
۸. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶ش). دائرة المعارف عمومی حقوق الفارق (ج ۱). تهران: گنج دانش.
۹. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۶ش الف). مبسوط در ترمینولوژی حقوق (ج ۱ و ۵). تهران:

کتابخانه گنج دانش.

۱۰. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۷ش ب). ترمینولوژی حقوق (ج ۱ و ۵). تهران: کتابخانه گنج دانش.

۱۱. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۸ش). دایرةالمعارف حقوق مدنی و تجارت. تهران: کتابخانه گنج دانش.

۱۲. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۱۳۸۹ش). وسیط در ترمینولوژی حقوق. تهران: گنج دانش.

۱۳. جعفری لنگرودی، محمدجعفر. (۲۵۳۷). دائرة المعارف حقوق مدنی و تجارت (ج ۱). تهران: بنیاد استاد.

۱۴. خوبیاری، حامد؛ طباطبایی، سید محمدصادق. (۱۴۰۰ش). تحلیل ماهیت عقد عهدی با بازخوانی مفهوم تعهد در حقوق ایران. مطالعات فقه اسلامی و مبانى حقوق، شماره ۴۳.

۱۵. خورسندیان، محمدعلی؛ نصری پور، ریحانه. (۱۳۹۳ش). اجرای زودهنگام تعهدات در فقه و حقوق ایران. آموزه‌های فقه مدنی، شماره ۱۰، ص ۱۴۷-۱۷۰.

۱۶. درودیان، حسنعلی. (بی تا). جزوه درسی حقوق مدنی ۳. بی جا: بی نا.

۱۷. دیلمی، احمد. (۱۳۹۸ش). کالبدشکافی مفهوم تعهد. فصل نامه تحقیق و توسعه در حقوق تطبیقی، دوره ۲، شماره ۴.

۱۸. راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۱۲ق). مفردات الفاظ القرآن. بیروت: دار القلم.

۱۹. رودیجانی، محمدمجتبی. (۱۳۸۷ش). مسئولیت قراردادی (ضمانت اجراهای مفاد قرارداد). شیراز: کوشامهر.

۲۰. زنجانی، عمید. (بی تا). حقوق تعهدات و قراردادهای بین المللی در فقه و حقوق اسلامی. مجله حقوقی، شماره چهاردهم و پانزدهم، ص ۵-۴۲.

۲۱. سعدی، ابوجیب. (۱۴۰۸ق). القاموس الفقهي لغة و اصطلاحاً. دمشق: دار الفكر.

۲۲. سهوری، عبدالرزاق. (بی تا). الوسيط فی شرح القانون المدني؛ مصادر الالتزام (ج ۱). بیروت: دار احیاء التراث العربی. [با اصلاح: «سنهوری»]

۲۳. شهبابی، مهدی؛ جعفری، نفیسه. (۱۳۹۴ش). دوگانگی علت و موضوع و آثار آن از منظر فقه امامیه، حقوق ایران و فرانسه. فصل نامه پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب، دوره ۲، شماره ۲، ص ۱-۲۴.

۲۴. شهیدی، مهدی. (۱۳۷۷ش). تشکیل قراردادها و تعهدات (ج ۱). تهران: نشر حقوقدان.

۲۵. شهیدی، مهدی. (۱۳۸۲ش). آثار قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.

۲۶. شهیدی، مهدی. (۱۳۸۵ش). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.

۲۷. شهیدی، مهدی. (۱۳۸۸ش). تشکیل قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.

۲۸. شهیدی، مهدی. (۱۳۹۱ش). آثار قراردادها و تعهدات. تهران: مجد.
۲۹. شیروی، عبدالحسین. (۱۳۸۲ش). توافق‌های مقدماتی در حقوق کامن‌لا با تأکید بر حقوق انگلستان و آمریکا. مجله حقوق خصوصی، شماره ۳، ص ۵-۲۸.
۳۰. شیروی، عبدالحسین. (۱۳۹۶ش). حقوق قراردادها. تهران: سمت.
۳۱. صفایی، سید حسین. (۱۳۷۵ش الف). اشتباه در خود موضوع معامله در حقوق ایران و فرانسه. مقالاتی درباره حقوق مدنی و حقوق تطبیقی. تهران: میزان.
۳۲. صفایی، سید حسین؛ عادل، مرتضی؛ کاظمی، محمود؛ میرزائاد، اکبر. (۱۳۸۴ش). حقوق بیع بین‌المللی با مطالعه تطبیقی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۳۳. عاقلی‌نژاد، محمدامین. (۱۳۹۵ش). قواعد عمومی تعهدات قراردادی. تهران: مجد.
۳۴. عالی‌پناه، علیرضا؛ ماجدی، عباس. (۱۳۹۸ش). تردید در مورد معامله. آموزه‌های فقه مدنی، شماره ۱۹، ص ۲۴۱-۲۶۹.
۳۵. عدل، مصطفی. (۱۳۷۳ش). حقوق مدنی. قزوین: انتشارات بحر العلوم.
۳۶. عمید، حسن. (۱۳۸۹ش). فرهنگ فارسی عمید. تهران: سکه.
۳۷. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۶۴ش). قواعد عمومی قراردادها (ج ۱). تهران.
۳۸. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۱ش). قواعد عمومی قراردادها (ج ۱ و ج ۲). تهران: شرکت انتشار با همکاری بهمن برنا.
۳۹. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۷۶ش الف). قواعد عمومی قراردادها (ج ۱). تهران: شرکت سهامی انتشار با همکاری بهمن برنا.
۴۰. کاتوزیان، ناصر. (۱۳۹۱ش). قواعد عمومی قراردادها (ج ۲). تهران: شرکت سهامی انتشار.
۴۱. محقق داماد، سید مصطفی و همکاران. (۱۳۹۳ش). حقوق قراردادها در فقه امامیه (ج ۲). قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۴۲. محقق داماد، سید مصطفی؛ عبدی‌پور، ابراهیم؛ قنواتی، جلیل؛ وحدتی شبیری، سید حسن. (۱۳۸۹ش). حقوق قراردادها در فقه امامیه. تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه با همکاری سمت.
۴۳. مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۹۲ش). مصطلحات الفقه. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحديث.
۴۴. موسوی، سید محمدصادق. (۱۳۸۲ش). مبانی نظری جهل و اشتباه و آثار آن بر اعمال حقوقی. تهران: امیرکبیر.
۴۵. نجفی (کاشف الغطاء)، محمد حسین بن علی بن محمد رضا. (۱۳۵۹ق). تحریر المجله (ج ۱). نجف اشرف: المكتبة المرتضوية.
۴۶. نوری، رضا. (۱۳۷۵ش). عقود (قراردادها، تعهدات، معاملات) و ایقاعات در حقوق مدنی. تهران: پاژنگ.

47. Anson, Beatson. J (1998) *Law of Contract*. Oxford, 27th Edition.
48. Atiyah, P. S & Adams, John & Macqueen, Hector (2001) *The Sale of Goods*. Dorest, Dorest Ppress, Droshester, 10th edietion.
49. Carbonnier, Jean (Janvier 2000) *Droit civil; les obligations*. Paris: presses universitaires de France, 22e édition, T. 4.
50. Ghestin, Jacques (1971) *La notion d`erreur dans le droit positif actuel*. Paris, R. Pichon et R. Durand - Auzias.
51. Mazeaud, Henri, Leon, Jean et Francois (1985) *Leçons de droit civil; obligations*. Paris: Edition montchrestien, 4e et 5e édition, T. 2.
52. Ripert, Georges et Boulanger, Jean (1957) *Traité de droit civil*. Librairie generale de droit et de jurisprudence, T. 2.

References

1. Ahmadi Vastani, Abdolghani, (1962), Public Order in Private Law, Tehran, Official Newspaper. (in Persian)
2. Amini, E., (2021), Determining the Case of the Transaction, International Law Research Quarterly, Vol. 14, No. 54. (in Persian)
3. Ansari, Masoud, (2009), Encyclopedia of Private Law, Vol. 1, Third Edition, Tehran, Jangal, Javdaneh. (in Persian)
4. Bahrami Ahmadi, Hamid, (2002), Generalities of Law and Contracts, Civil Law (3). Tehran, Mizan Publishing. (in Persian)
5. Jafari Khosrowabadi, Nasrallah, (2017), A Reflection on the Concept of Obligation and Obligation in Imami Jurisprudence and Iranian Law, Legal Studies, Volume 9, Autumn 2017, No. 3. (in Persian)
6. Jafari Khosrowabadi, Nasrollah, (2014), A Comparative Study of the Nature of Religion and Commitment and Its Function in Roman-Germanic Legal Systems, Common Law and Islam, Supervisor: Ebrahim Abdipour, Faculty of Law, University of Qom. (in Persian)
7. Jafari Langroudi, Mohammad Jafar, (2000), Mahshi Collection of Civil Law, Tehran, Ganj Danesh Library. (in Persian)
8. Jafari Langroudi, (2007), General Encyclopedia of the Rights of the Difference, vol. 1, First Edition, Tehran, Ganj Danesh. (in Persian)
9. Jafari Langroudi, (2007), A, Extended in Law Terminology, Vol. 1 and 5, Third Edition, Tehran, Ganj Danesh Library. (in Persian)
10. Jafari Langroudi, (2008), B, Terminology of Law, Vol. 1 and 5, 19th Edition, Tehran, Ganj Danesh Library. (in Persian)
11. Jafari Langroudi, (2009), Encyclopedia of Civil Rights and Commerce, First Edition, Tehran, Ganj Danesh Library. (in Persian)
12. Jafari Langroudi, (2010), Mediation in Legal Terminology, Third Edition, Tehran, Ganj Danesh Publishers. (in Persian)
13. Jafari Langroudi, (2537), Encyclopedia of Civil Rights and Commerce, First Edition, Vol. 1, Ostad Foundation. (in Persian)
14. Khobyari, Hamed & Tabatabaei, Seyyed Mohammad Sadegh, (2021), Analysis of the Nature of a Covenantal Contract with a Rereading of the Concept of Obligation in Iranian Law, Studies in Islamic Jurisprudence and Foundations of Law, Vol. 15, No. 43. (in Persian)
15. Khorsandian, Mohammad Ali, Nasripour, Reyhaneh (2014), Early

- Implementation of Obligations in Iranian Jurisprudence and Law, Civil jurisprudence doctrines, Razavi University of Islamic Sciences, No. 10, Autumn-Winter 2014, pp. 147-170. (in Persian)
16. Daroudian, Hasanali, (Bita), Civil Law Textbook 3, Bina. (in Persian)
 17. Deilami, Ahmad, (2019), Dissection of the Concept of Obligation, Journal of Research and Development in Comparative Law, Vol. 2, No. 4, Serial No. 4. (in Persian)
 18. Ragheb Isfahani, Hussein bin Muhammad, (1412), Mufradat al-Qur'an, Beirut, Dar al-Qalam. (in Arabic)
 19. Rudijani, Mohammad Mojtaba, (2008), Contractual Liability (Guarantee of Execution of Contract Provisions), First Edition, Shiraz, Kooshamehr. (in Persian)
 20. Zanjani, Amid, (n.d.), Obligations and International Contracts in Islamic Jurisprudence and Law, Legal Journal, Issues 14 and 15, pages 5-42. (in Persian)
 21. Saadi, Abu Jib, (1988), Al-Qamus Al-Fiqhi: Language and Terminology in One Volume, 2nd edition, Damascus, Syria, Dar Al-Fikr. (in Arabic)
 22. Sanhoury, Abdul Razzaq, Al-Waseet fi Sharh Al-Qanun Al-Madani; Sources of Obligation, Vol. 1, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Arabic)
 23. Shahabi, Mehdi, and Jafari, Nafiseh, (2015), The Duality of Cause and Subject and Its Effects from the Perspective of Imami Jurisprudence, Iranian and French Law, Comparative Research Quarterly on Islamic and Western Law, Vol. 2, No. 2, Serial No. 4, pages 1-24. (in Persian)
 24. Shahidi, Mehdi, (1998), Formation of Contracts and Obligations, Vol. 1, 1st edition, Tehran, Huquqdan Publishing. (in Persian)
 25. Shahidi, Mehdi, (2003), Effects of Contracts and Obligations, Tehran, Majd. (in Persian)
 26. Shahidi, Mehdi, (2006), Formation of Contracts and Obligations, 5th edition, Tehran, Majd. (in Persian)
 27. Shahidi, Mehdi, (2009), Formation of Contracts and Obligations, 7th edition, Tehran, Majd Publications. (in Persian)
 28. Shahidi, Mehdi, (2012), Effects of Contracts and Obligations, 17th edition, Tehran, Majd. (in Persian)
 29. Shiravi, Abdolhossein, (2003), Preliminary Agreements in Common Law with Emphasis on English and American Law, Private Law Journal, No. 3, pp. 5-28. (in Persian)
 30. Shiravi, Abdolhossein, (2017), Contract Law, 2nd edition, Tehran, SAMT Publications. (in Persian)
 31. Safaei, Seyyed Hossein, (1996), A, Mistake in the Subject Matter of the Transaction in Iranian and French Law, Articles on Civil and Comparative Law, Mizan Publications. (in Persian)
 32. Safaei, Seyyed Hossein; Adel, Morteza; Kazemi, Mahmoud; and Mirzanejad, Akbar, (2005), International Sale Law with a Comparative Study, Tehran, University of Tehran Press. (in Persian)
 33. Aghlinejad, Mohammad Amin, (2016), General Rules of Contractual Obligations, Tehran, Majd. (in Persian)
 34. Alipour, Alireza; Majedi, Abbas, (2019), Doubt in Transactions, Civil jurisprudence doctrines, Razavi University of Islamic Sciences, No. 19, pp. 241-269. (in Persian)
 35. Adl, Mostafa, (1994), Civil Law, edited by Mohammad Reza Bandarchi, Qazvin, Bahr al-Olum Publications, first edition. (in Persian)
 36. Amid, Hassan, (2010), Amid Persian Dictionary, Tehran, Sekeh. (in Persian)

37. Katouzian, Nasser, (1985), General Rules of Contracts, Vol. 1, first edition, Tehran. (in Persian)
38. Katouzian, Nasser, (1992), General Rules of Contracts, Volumes 1 and 2, 3rd edition, Tehran, Nashr Company in collaboration with Bahman Borna. (in Persian)
39. Katouzian, Nasser, (1997a), General Rules of Contracts, Volume 1, 4th edition, Tehran: Nashr Joint Stock Company in collaboration with Bahman Borna. (in Persian)
40. Katouzian, Nasser, (2012), General Rules of Contracts, Volume 2, 2nd edition, Tehran, Nashr Joint Stock Company. (in Persian)
41. Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa, et al., (2014), Law of Contracts in Ja'fari Jurisprudence, Volume 2, 3rd edition, Qom, Hozeh and University Research Institute. (in Persian)
42. Mohaghegh Damad, Seyed Mostafa, Abdi Pour, Ebrahim Abdi, Ghanavati, Jalil, Vahdati Shabiri, Seyed Hassan, (2010), Law of Contracts in Ja'fari Jurisprudence, Hozeh and University Research Institute in collaboration with SAMT Publications. (in Persian)
43. Meshkini Ardabili, Ali, (2013), Terminology of Jurisprudence, Dar al-Hadith Scientific and Cultural Institute, Printing and Publishing Organization, Qom. (in Arabic)
44. Mousavi, Seyyed Mohammad Sadegh, (2003), Theoretical Foundations of Ignorance and Mistakes and Their Effects on Legal Acts, Tehran, Amir Kabir Publishing Institute. (in Persian)
45. Najafi (Kashefi al-Ghata), Mohammad Hossein ibn Ali ibn Mohammad Reza, (1940 AH), Tahreer al-Majalleh, 5 volumes, vol. 1, Najaf al-Ashraf, Al-Murtada Library. (in Arabic)
46. Nouri, Reza, (1996), Contracts (Agreements, Obligations, Transactions) and Legal Acts in Civil Law, Pajang Publications, Tehran. (in Persian)
47. Anson, Beatson. J (1998) Law of Contract. Oxford, 27th Edition.
48. Atiyah, P. S & Adams, John & Macqueen, Hector (2001) The Sale of Goods. Dorest, Dorest Ppress, Droshester, 10th edietion.
49. Carbonnier, Jean (Janvier 2000) Droit civil; les obligations. Paris: presses universitaires de France, 22e édition, T. 4.
50. Ghestin, Jacques (1971) La notion d'erreur dans le droit positif actuel. Paris, R. Pichon et R. Durand - Auzias.
51. Mazeaud, Henri, Leon, Jean et Francois (1985) Leçons de droit civil; obligations. Paris: Edition montchrestien, 4e et 5e édition, T. 2.
52. Ripert, Georges et Boulanger, Jean (1957) Traité de droit civil. Librairie generale de droit et de jurisprudence, T. 2.